

אחרי שמזבח מוריד דמעות : התמודדות אישית וחברתית עם גירושין בחברה

החרדית

anatbarth@gmail.com

מכללה ירושלים

ענת בארט

אוניברסיטת חיפה

עדיטל בן ארי

תקציר

מחקר זה בוחן את תופעת הגירושין במגזר החרדי, את דרכי ההתמודדות של הגרושים עם מצבם, ואת יחסה של החברה החרדית אליהם. הגירושין בחברה החרדית אינם נידונים בציבור, אך התפתחות פרמטרים שונים, כגון הקמת קבוצות תמיכה לנשים חד-הוריות חרדיות, קבוצות טיפול לבני-משפחות של גרושים, התפתחות של מערך טיפולי-אקדמי מקרב החברה החרדית והקמת מקלטים לנשים מוכות בחברה החרדית, מעידה על התרחבות התופעה.

במאמר זה בוחן באמצעות כלים איכותניים-פמנולוגיים את תגובות הפרט, המשפחה והחברה החרדית לגירושין. במחקר השתתפו 61 מרואיינים מארבע קבוצות שונות בחברה החרדית: נשים גרושות, גברים גרושים, בנות בוגרות להורים גרושים ואנשי-מקצוע המעורבים בתהליך. המחקר נערך באמצעות מדגם 'כדור-שלג'. הוא אינו בוחן את הסיבות לגירושין, אלא את תוצאותיהם. ממצאי המחקר מציינים תמונה מורכבת וכואבת של חברה אשר דוחה אקטיבית או פסיבית את תופעת הגירושין ואת אלה שנקלעו אליה, לצד התעצמות אישית ותהליכי אינדיבידואציה של המתגרשים, אשר בוחרים להמשיך ולחיות בקרב החברה החרדית חרף הדחייה שהם חשים ממנה.

מילות מפתח: חברה חרדית, גירושין, אמהות חד-הוריות, אינדיבידואליזם וקולקטיביזם, העצמה חרדית.

Personal and Social Adjustment to Divorce in the Ultra-Orthodox Community in Israel.

Anat Barth, Michlala Jerusalem: anatbarth@gmail.com

Adital Ben-Ari, School of Social Work, Haifa University

.Abstract

The phenomenon of divorce in the ultra-Orthodox community in Israel is address in the current article. The article draws a picture of the personal adjustment of the divorcees and public reaction to divorce in the Ultra-Orthodox community. The issue of divorce in the ultra-Orthodox community is still considered to be a taboo, although practical changes in social support systems to divorcees, like self-help groups, salter for battered women and emergence of professional couple therapist, reveal awareness to divorce and a growing need to address the topic. In this Qualitative-Phenomenological research we try to shed light on phenomenon of divorce as it is being experienced by Ultra-Orthodox divorcees and by the community. 61 semi structured interviews were held, in four different groups of divorced women, divorced men, daughters of divorced parents and social professionals in the field of divorce (like rabbinical judges and therapists). The interviewees describe a complex reality of social passive and active rejection of divorce and divorcees, alongside personal individuation and growth process of divorcees. This realty enables the Ultra-Orthodox divorcees to stay a part of their community.

Key words: Haredi society, divorce, single mothers, individualism and collectivism, haredi empowerment

מבוא

גירושין בחברה החרדית נתפסים כתופעה שולית בתודעה הציבורית והמחקרית הכלל-ישראלית והפנים-חרדית, ואינם זוכים בתשומת-לב מחקרית. התרחבות תופעת הגירושין בחברות קולקטיביסטיות בעולם, בצד התפתחויות משמעותיות במערכת הטיפול הפנים-חרדית, כמו התפתחות קבוצות-תמיכה לנשים חרדיות חד-הוריות, תהליכי התמקצעות ואקדמיזציה של גופים טיפוליים בחברה החרדית, ופתיחתם של מקלטים לנשים מוכות מן החברה החרדית, מעלות את הצורך במחקר מעמיק בתופעה. המחקר הנוכחי מציג את מודל ההתמודדות של המתגרשים החרדים עם מצבם, ואת דרכי ההתמודדות של החברה החרדית עם התופעה.

מדד האינדיבידואליזם-קולקטיביזם החברתי הוא כלי מקובל לבחינת מרכזיות החברה מול מרכזיות הפרט בחברות שונות. בעוד שחברות אינדיבידואליסטיות מתמקדות בפיתוח האוטונומיה של הפרט ובמימוש צרכיו ורצונותיו, חברות קולקטיביסטיות מתמקדות במימוש צורכי החברה, ומצפות מן הפרט שיכפיף עצמו אליהם. גם מוסד המשפחה מושפע מתפיסות אלו: בחברות אינדיבידואליסטיות מוסד זה נועד לשרת את צורכי הפרט, ועל כן הגירושין נתפסים בהן כתופעה מקובלת, בעוד שבחברות קולקטיביסטיות נועדה המשפחה לשרת את החברה, ועל כן פירוקה אינו מקובל.

החברה החרדית בישראל היא חברה קולקטיביסטית-דתית, המשמרת את עליונות התא המשפחתי ורואה בו ערך חברתי עליון המונחל לחבריה באמצעות מערכות החינוך הפורמליות והבלתי-פורמליות. פירוק התא המשפחתי, אף שהוא מותר מדאורייתא, נתפס כצעד שלילי ברמה הנורמטיבית-חברתית. התפיסות השליליות גוררות דחייה חברתית ומחייבות את המתגרשים להתמודדות מורכבת יותר מזו הנדרשת מן המתגרשים בחברה הישראלית הכללית או בחברה המערבית.

הבנה מעמיקה יותר של תופעה זו, עשויה לתרום להבנה התיאורטית של התופעה ולהתמודדות היישומית אֶתה. ברמה התיאורטית ניתן ללמוד ממחקר זה על ההתמודדות עם השונה או עם הסוטה מנורמות חברתיות משמעותיות בחברות קולקטיביסטיות בכלל ובחברה החרדית בפרט. אך המשמעות העיקרית של מחקר זה היא דווקא בהיבט היישומי: בחיזוק המודעות והידע של אנשי הטיפול והמחקר ביחס לתופעה ולהתמודדות אֶתה, ובשיפור הכלים הטיפוליים המשמשים להתמודדות זו.

סקירת ספרות

תופעת הגירושין נחקרה רבות בקרב האוכלוסייה המערבית (Amato, 2000; Amato, 2010; Amato & Hohmann-Marriott, 2007; Amato & Previti, 2003; Christenson & Brooks, 2001; Kelly, 2000), אך תרבויות מסורתיות זכו לתשומת-לב מחקרית מועטה (Call &

Heaton, 1997; Cohen & Savaya, 2003; Kulik & Klein, 2010; Mayers, 2006; Ono, 2006). תופעת הגירושין בחברה החרדית כמעט שלא נחקרה (בארט, 2012; בן סימון-פריש, 2001; חושן, קורח ובורנשטיין, 2007; קליין-בארט, 2002). הגירושין הם תופעה המעוצבת על ידי התרבות, ובמקביל גם מעצבת את התרבות (Yodanis, 2005). בהתאם לכך נמצא כי ניכרים הבדלים משמעותיים בתחושת הסיפוק מן החיים של נשואים לעומת גרושים בחברות אינדיבידואליסטיות לעומת תחושותיהם בחברות קולקטיביסטיות (Diener, Gohm, Shu & Oishi, 2000).

תרבות היא מוסד בעל כוח משמעותי לעיצוב חיי החברה, ועל כן היא נמדדת באמצעות "המשגה תרבותית". מדד זה פותח על ידי הופסטד (Hofstede, 1980), שזיהה ארבעה פרמטרים לבחינת תרבות: אינדיבידואליזם-קולקטיביזם, פערי כוחות בחברה, הימנעות מחוסר-ודאות ונשיות-גבריות. בהמשך לעבודתו של הופסטד, פיתח טריאנדיס (Triandis, 1995) את מדד האינדיבידואליזם-קולקטיביזם המבחין בין תרבויות על פי הקשר שבין היחיד לסובבים אותו (Hofstede, 1983; Triandis, 1995; Sampson, 2000). אינדיבידואליזם מאופיין כמטרת הפרט למימוש עצמי. חברות אירופיות ואמריקאיות מזוהות כחברות אינדיבידואליסטיות והן על פי רוב שוויוניות ומדגישות את עצמאות הפרט ואת מימוש יכולותיו. הפרטים בחברות כאלו נוהגים לתת עדיפות למטרותיהם האישיות על פני מטרות החברה, והתנהגותם נגזרת בעיקר מתפיסותיהם האישיות ופחות מרצון לקונפורמיות. דפוסי החשיבה בחברות כאלו, שמים דגש על נפרדות הפרט ועל ריחוק בין פרטים (Hofstede, 1983; Oyserman, Coon & Kimmelmeier, 2002; Oyserman & Lee, 2008; Triandis, 2001; Triandis, Bontempo, Villareal, Asai & Lucca, 1988).

קולקטיביזם, לעומת זאת, מוגדר כצורת חיים המדגישה את מרכזיות הקהילה וערכיה ואת הקשר ההדוק בין הפרטים. הקשר הקרוב בין האדם לקהילה מספק מבנה של יחסים חברתיים, תמיכה קהילתית והרמוניה. לצד תופעות בונות אלו, יש בחברות קולקטיביסטיות היררכיה חברתית ברורה, מנגנוני-פיקוח חברתיים ותלות-הדדית גבוהה. הפרטים בקבוצה נוטים לקונפורמיות, הם מאמצים את הנורמות החברתיות ומעדיפים מטרות חברתיות על פני מטרות אישיות. בחברות אלו מושם דגש משמעותי על הקשרים בין הפרטים, ועל כן ניתנת בהן עדיפות לפשרות ולפתרון סכסוכים ע"י דמויות סמכותיות בקהילה, בניגוד לגורמים מקצועיים מבחוץ. דפוסי החשיבה בחברות אלו ממוקדים באינטראקציה ובהיטמעות (Hofstede, 1983; Oyserman, Coon & Kimmelmeier, 2002; Oyserman & Lee, 2008; Triandis, 2001; Triandis, Bontempo, Villareal, Asai & Lucca, 1988). על הרצף האינדיבידואליסטי-קולקטיביסטי ממוקמות חברות שונות, אך בדרך כלל אין חברות שיימצאו ממש על קצות הסקלה.

גירושין הם תופעה מעצבת תרבות הן ביחס למתגרשים והן ביחס לאלה שאינם מתגרשים. תרבות שבה הוטמעה תופעת הגירושין, תהיה שוויונית יותר ביחסה אל מוסד המשפחה. שוויוניות זו נובעת ממודעות לשבריריות התא המשפחתי, בניגוד לתרבות בה הנישואין נתפסים כחובה תמיידית, בה השוויוניות בין בני הזוג פחותה יותר (Yodanis, Schovanec & Lee, 2001;).
(2005). בחברות אינדיבידואליסטיות נועדו הנישואין לשרת את הפרט במערכת הזוגית, תוך מתן הזדמנות למיצוי הפוטנציאל האישי. בזוגיות כזו ההחלטות מתקבלות בהסכמה הדדית, ובמצבי משבר הזוג פונה אל גורמים טיפוליים (Ripley, Worthinton, Bromley & Kemper,).
(2005). על פי התפיסה האינדיבידואליסטית, הגירושין נתפסים כאקט אישי ופרטי, והחסמים החברתיים להם נמוכים (Diener, Gohm, Suh & Oishi, 2000). יחסו של העולם המערבי לגירושין נעשה בעשורים האחרונים סובלני ומתירני בכל קבוצות הגיל. מקובלות חברתית זו מקלה על תהליך הגירושין ומאפשרת התמודדות טובה יותר עם הקשיים הטמונים בו (Thornton 1985; Thornton & Cunningham, 2005).

בחברות קולקטיביסטיות נועדו הנישואין לשרת בראש ובראשונה את החברה, והמשפחה נחשבת בהן ליחידה חברתית בסיסית. תפיסה זו יוצרת אצל הפרט ציפייה להקרבה, ומחויבות לקבוצה. כאשר מתגלות בעיות בזוגיות, הן באות על פתרון בפנייה אל גורמים דתיים. לכן נתפסים הגירושין בחברות אלו כפגיעה במרקם החברתי (Ripley, Worthinton, Bromley & Kemper, 2005).
חברות קולקטיביסטיות מושיטות תמיכה קהילתית משמעותית לפרטים במצוקה, על בסיס יום-יומי. עם זאת, פרטים בחברה כזו נוטים פחות לבקש עזרה, מחשש לסטיגמטיזציה מחד גיסא ומאמונה בתיקון המידות מאידך גיסא. הפרדוקס הנוצר בין תופעת הגירושין לבין התמיכה החברתית, יוצר תחושה של דחייה ותמיכה בו-זמנית. המתגרשים חשים בושה ואבל מצד אחד, וחוזק הנובע מטקסים דתיים ומתחושת קהילתיות מצד שני (Gohm, Oishi, Darlington & Diener, 1998; Jenkins, 2010; Kim, Sherman & Taylor, 2008; Triandis, 2001).

תרבויות קולקטיביסטיות מתקיימות הן בחברות דתיות והן בחברות לא-דתיות, כמו בסין וביפן. בשני סוגי חברות אלה שיעור הגירושין הוא נמוך, אם כי הוא נתון במגמת עלייה בעשור האחרון (Cohen & Savaya, 1997; Cohen & Savaya, 2003; Dong, Wang & Ollendick,).
(2002; Gonzales, 1999; Kulik & Klein, 2010; Ono, 2006; Sullivan, 2005).
קולקטיביסטיות-דתיות, נוסף על המרכיב הקולקטיביסטי – המקשה על הגירושין – גם מרכיב דתי-הלכתי אשר מוסיף להם מורכבות ייחודית. היחס הדתי אל הגירושין נמדד על רצף שבין איסור מוחלט, כמו בתפיסה הקתולית, לבין היתר, כמו בחברות מוסלמיות. הערבוב בין המרכיב ההלכתי והנורמטיבי, גורם במקרים רבים לבלבול בין הלכות ונורמות. הקושי בהפרדה יוצר מגמת איסור שאינה תואמת בהכרח את הציווי ההלכתי (Cohen & Hill, 2007).

ההלכה היהודית מתירה את הגירושין על פי הפסוק: "כי יקח איש אישה ובעלה והיה אם לא תמצא חן בעיניו כי מצא בה ערות דבר וכתב לה ספר כריתת ונתן בידה ושלחה מביתו" (דברים, כד, 1). ספרות חז"ל נזהרת בטיפולה בגירושין ורואה אותם בשלילה; כך גם החברה החרדית בישראל, השומרת על ההלכה באדיקות (מלאכי, ב, 13-14; רותם, 1992; שיק, 1993; Bulka, 1986; Herz & Rosen, 1982; Ribner, 1983).

החברה החרדית, המהווה כיום כ-10% מהחברה הישראלית, היא חברה ייחודית המוגדרת על פי הכרתה (או אי-הכרתה) במדינה הציונית, מחויבותה למסורות הלכתיות מזרח-אירופיות ומחויבותה ללימוד התורה (פרידמן, 1991). היא נחלקת לקבוצות שונות על פי מוצאן האתני (ליטאים, חסידים וספרדים) (פרידמן, 1991; קפלן, 2003) או על פי השיוך לקבוצות חברתיות על פי ממד המודרניות של הקבוצה (זיכרמן וכהנר, 2012). אחד מסממניה העיקריים של חברה זו הוא ההיבדלות מתרבות הרוב המערבית. בדלנות זו באה לידי ביטוי באפיקי-חיים רבים כחינוך, דיור, תרבות צריכה, מערכת משפטית, צורת הלבוש והתפוצה גיאוגרפית (כהנר, 2009; נריה ואל-אור, 2003; קפלן, 2003; שלהב, 1991).

"חברת הלומדים" היא מודל ייחודי לחברה החרדית הישראלית, בו הגברים מקדישים את חייהם לתלמוד תורה והנשים נוטלות עליהן את עול הפרנסה, את ניהול הבית ואת הטיפול בילדים, שמספרם הממוצע מגיע ל-6.5 (קפלן, 2003; פרידמן, 1991). מודל ייחודי זה אינו מקובל בחברות חרדיות בפזורה, ומתקיים רק במקומות ספורים מחוץ לישראל (גונן, 2005). היווצרות מודל זה הניעה תהליכי חינוך ותעסוקה נשית אשר אפשרו את קיומו. בתחילה היה הדומיננטי דגם "אברך-מורה", שאפשר פרנסה בצד עבודה קהילתית בעלת צביון אידיאולוגי. בעשור האחרון, לאחר רוויה קשה ומצוקה בתחום ההוראה החרדית, מתפתחת פריצה של תחומי התעסוקה המצומצמים של נשים וניכרת פנייה לאפיקים מקצועיים ואף אקדמיים (דאהן, 2004; לופו, 2003; פרידמן, 1995; קפלן, 2007). השינוי בעולם התעסוקה החרדי הוא חלק מתהליך מורכב ורחב יותר של שינוי בציבור החרדי, הנוגע להיחלשות מרכזי הכוח והסמכות ולשינוי באיזוני הכוח המגדריים.

לאישה החרדית בת-ימינו יש משאבים רבים יותר להתמודד עם העולם המודרני מאשר לבעלה. אך החברה מצליחה לשמר את ההיררכיה הפטריארכלית של התא המשפחתי באמצעות חיזוק מעמד הבעל, חינוך לכניעות, יראת-שמים וצייתנות (אל אור, 1992; בר און, 2005; ברנדמן, 2010; שרת, 1996), לצד ההתייחסות אל נשים כ"משכילות ובורות" (בעלות ידע הלכתי קונקרטי לעשייה) (אל-אור, 1992). הבנים והבנות מתחנכים על הצורך בהתגברות ובעבודה על המידות (Rosenthal & Roer-Strier, 2006) והנשים סופגות תפיסות קולקטיביסטיות (ברון, 1998; גומבו ושוורץ, 1989; פרישמן, 1979).

שיעור הגירושין בישראל בכלל עומד על כ-26% (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2013). בחברה החרדית, לעומת זאת, אין אינדיקציות סטטיסטיות ממוסדות לגבי נושא זה. עדויות חלקיות ביחס להיקף התופעה ניתן למצוא במחקר של הלמ"ס על משפחתיות ודתיות (2009), בו נמצא כי 2.8% מכלל הגרושים במחקר היו חרדים. מחקר על סרבני-גט מראה כי מרביתם

משתייכים לאוכלוסייה החרדית, ומהווה ראיה לחומרה שחברה זו מייחסת להליך הגירושין (Walfisch, 2009).

סקירת הידע הקיים על ההתמודדות עם תופעת הגירושין בחברות קולקטיביסטיות ככלל ובחברה החרדית בפרט, מעלה תהיות רבות. מחד גיסא אנו עדים לשיעורי גירושין נמוכים ולפיקוח חברתי ניכר, ומאידך גיסא אנו עדים לתמיכה ההדוקה שחברה זו מספקת לחבריה בעתות מצוקה. שאלת המחקר הנגזרת מן הידע הקיים היא: מהם תהליכי ההתמודדות האישיים והחברתיים בעקבות גירושין בחברה החרדית.

שיטת המחקר

מאמר זה מתבסס על גישת מחקר איכותנית, בזכות התמקדותה של גישה זו בתופעות בסביבתן הטבעית. מערך המחקר הוא מערך גמיש וכללי, המאפשר מתן פירוש לתופעה כפי שהיא נתפסת בעיני החווים אותה (צבר בן יהושע, 1990; Creswell, 1998; Denzin & Lincoln, 2000). את המחקר מנחה גישה פנומנולוגית שמטרתה לחקור את מהותן של תופעות (Moustakas, 1994). מהות התופעה נחשפת מתוך החוויה האישית של הפרט. חוויה זו מקבלת ביטויים חיצוניים ופנימיים המבוססים על דמיון, זיכרון ומשמעות. תהליכים אלה מכונים 'מודעות' (שקדי, 2003; Spinelli, 1989).

אוכלוסיית המחקר

במחקר השתתפו 61 מרואיינים, שסווגו לארבע קבוצות-השתייכות: 22 נשים חרדיות גרושות, תשעה גברים חרדים גרושים, 10 בנות בוגרות חרדיות להורים גרושים ו-20 אנשי-מקצוע מתחומי-עיסוק הקשורים בתהליך הגירושין: דיינים, טוענים רבניים ומטפלים זוגיים ומשפחתיים. המרואיינים גויסו באמצעות דגימת "כדור-שלג", מקבוצות תמיכה-עצמית לציבור החרדי (בעזרת עמותת "תקוות אם הבנים שמחה") וממאגר שמות של מטפלים חרדים. חלק מהפניות נעשו על ידי גורם שלישי, כדי להכשיר את הקרקע. שיעור ההיענות הגיע ל-60 אחוזים. לוח 1 מציג את משתני הרקע של המרואיינים: גיל ממוצע, מספר ממוצע של שנות הנישואין, מספר ילדים ממוצע, עבודה מחוץ לבית, תקופת הגירושין (לפני שנת 2000 ואחרי שנת 2000), הסיבות לגירושין (סיבות איסטרומנטליות וסיבות רגשיות), הזרם החרדי (ליאטי, חסידי, ספרדי) והסגנון החרדי (מודרני, מסורתי).

ממוצע הגילאים של קבוצת המטפלים עמד על 53 שנים (ס"ת 11); קבוצה זו כללה חמישה אקדמאים, חמישה בעלי הכשרה פנים-קהילתית, שדכנית אחת, שתי נשות-ציבור, ארבעה טוענים רבניים ושלושה דיינים.

לוח 1: משתני רקע של המרואיינים : מספר, ממוצע וסטיית-תקן (בסוגריים)

שם המשתנה	גרושות	גרושים	בנות להורים גרושים
גיל ממוצע	40 (10)	33 (3)	34 (8)
מספר ממוצע שנות הנישואין	11 (7)	7 (4)	17 (10)
מספר ילדים ממוצע	3 (2)	2 (2)	4 (2)
עובד/ת מחוץ לבית לא עובד/ת אחר	16 5 1	7 1 1	10 0 0
גירושין לפני שנת 2000	5	0	8
גירושין אחרי שנת 2000	17	9	2
מסיבות ינסטרומנטליות	18	3	6
מסיבות רגשיות	4	6	4
ליטאי	11	2	7
חסידי	7	4	2
ספרדי	4	3	1
מודרני	9	8	5
מסורתי	13	1	5

כלי המחקר

המחקר עשה שימוש בריאיון-עומק מובנה-למחצה (In-depth semi-structured interview). בהתאם לכך נבנה מדריך-ריאיון נפרד לכל קבוצת-מחקר; מדריך-ריאיון אחד עבור גרושים וגרושות. דוגמה לשאלה ממדריך הריאיון: "ספרי לי על ההתמודדות שלך עם הגירושין". מדריך ריאיון שני הוכן עבור בנות לגרושים; דוגמה לשאלה ממדריך הריאיון: "מה היתה תגובתך כאשר הוריך הודיעו לך על הגירושין?". מדריך-ריאיון שלישי הוכן עבור אנשי הטיפול; דוגמה לשאלה ממדריך-ריאיון זה: "איך היית מתאר/ת את תופעת הגירושין בציבור החרדי?" יש לציין כי מדריך הריאיון הוא מתווה כללי, הניתן לשינוי ולמיקוד בנושאים העולים בשיחה עם המרואיין.

הליך המחקר

המחקר נערך בשנת 2008-9, לאחר גיבוש רשימת מרואיינים אפשריים. באמצעות מדגם יכדור-שלגי נוצר קשר טלפוני עם כל אחד מן המרואיינים על ידי החוקרת עורכת המחקר, עובדת סוציאלית וסטודנטית לתואר שלישי בעבודה סוציאלית. בשיחה הטלפונית הוצג נושא המחקר, נתקבלה הסכמת המרואיינים ונקבע מקום-מפגש מתאים למרואיין. את כל הראיונות ערכה החוקרת, ומרבית הראיונות נערכו בבית המרואיין (31), חלקם במשרדו (20) ו-10 בבתי-קפה

(מגבלה הלכתית של ייחוד לא אפשרה לגברים חרדים להתראיין בבתיאם). בפגישה האישיה הוסבר בשנית נושא המחקר למרואיינים, הודגשו שמירת האנונימיות והסודיות ונתקבלה הרשות להקליט את השיחה לצורכי מחקר. אורך הראיון נע בין שעה לארבע שעות ומרבית הראיונות נמשכו כשעתיים. כדי לשמור על אנונימיות, שונו שמות כל המרואיינים במחקר.

אמינות המחקר (Trustworthiness)

כדי לשמור על אמינות המחקר, ננקטו מספר צעדים:

ראשית, נעשה תיעוד מקיף של כל הראיונות, שחלקם מופיעים במאמר זה; במישור המתודולוגי נעשה תיעוד מפורט של כל שלבי הניתוח על ידי תוכנת נרלייזר (Narralizer); נעשה תיעוד אישי באמצעות רשימות-שדה של החוקרת.

שנית, על-מנת לקבל תמונה רחבה עד כמה שניתן על התופעה, נאסף המידע במחקר זה ממספר מקורות-ידע שחוו את התופעה. כלי זה מכונה טריאנגולציה (Triangulation) במושגים איכותניים. שלישית, המחקר לווה על ידי קבוצת עמיתים (Peer-Debriefing) כדי לבקר את התהליך הפרשני של החוקרת.

תהליך ניתוח הממצאים

ניתוח הממצאים האיכותניים הוא תהליך של סידור, פירוק והבניה מחדש של מכלול הידע שנאסף והבנת משמעותו. תהליך הניתוח התבצע על פי השלבים שמציע שקדי (2003) ובהם: תמלול כל הראיונות וקריאתם ברציפות, חלוקה של כל החומר ליחידות משמעות, יצירת מיפוי של כל החומר, התמקדות בתמות עיקריות ובשלב האחרון – יצירת סינתזה בין התמות השונות והספרות המחקרית בתחום, על מנת להבהיר את מהות התופעה ברמה התיאורטית. במחקר זה נעשה שימוש בתוכנת נרלייזר (Narralizer) לסידור ממצאים איכותניים, שמטרתה לעזור לחוקרת האיכותנית למפות ולסדר את הידע בצורה יעילה ונגישה.

ניתוח הממצאים

ממצאי המחקר עוסקים בהתמודדות עם הגירושין במעגלים חברתיים שונים. זוהו ארבעה מעגלים חברתיים משמעותיים לחוויית הגירושין, ואלה מוצגים ומנותחים להלן. בתחילה מתואר מעגל ההתמודדות של הפרטים עם גירושיהם; לאחר מכן מתואר מעגל ההתמודדות של המשפחה המורחבת; בהמשך מתואר מעגל ההתמודדות של הקהילה הקרובה; לבסוף מתואר מעגל היחס הכלל-חברתי לתופעת הגירושין, כפי שהוא עולה ממחקר זה. בכל מעגלי ההתמודדות מובאות תגובות המרואיינים שהתייחסו אליהם.

המעגל הראשון: מעגל הגרושים

השפעתו הישירה והמשמעותית ביותר של תהליך הגירושין היא על הפרטים המעורבים בו ועל בעלי השליטה בהתרחשותו. בקונטקסט החברתי החרדי, תהליך הגירושין מחייב את הצדדים להתמודדות משמעותית מול הקונספציות שלהם עצמם בנוגע לתפיסות חברתיות על גירושין, מול משפחתם ומול קהילתם וחברתם, הממשיכות להחזיק בעמדות שליליות כלפי הגירושין.

התמודדות זו יוצרת תהליכים דואליים אצל החרדי המתגרש. בהיותו בן לחברה החרדית, הוא מפנים את הערכים החברתיים העקרוניים ומקבל את העמדה הנורמטיבית החברתית השוללת גירושין. גם כאשר הוא פונה לעשות צעד זה, עדיין מפעמות בו הקונספציות המופנמות של ערכי החברה, והוא רואה את הגירושין באור שלילי. דבר זה עולה מדבריה של דינה, גרושה בת 37, אם לחמישה :

"זאת אומרת, אני לא הולכת לתקן את העולם בקטע של קבלה של גרושות. אני חושבת ש... אני אומרת לך, אני לא הולכת לתקן את החברה החרדית, כי אני מבינה אותה. כי כל הדברים האלה אני מאמינה בהם. כי אני מאמינה – למרות שאני יודעת שהייתי צריכה להתגרש – אני מאמינה שהרבה פעמים בתים של גרושים הם בתים מורכבים... אולי לא צריך להתגרש. אולי לא צריך לדבר על להתגרש, אבל צריך להגיד שצריך להתייעץ ולקבל מה שאומרים... עכשיו אני חושבת ש... אני לא יודעת אם צריך יותר לגיטימציה לגרושים בחברה, כי אני לא יודעת אם זה נכון חברתית. חברה של גרושים היא לא חברה בריאה".

אמירה זו נושאת בחובה את הקושי לקבל את תופעת הגירושין. למרות הבנת הצורך הפרטי בקיום התהליך, התפיסה השלטת, השוללת את הגירושין, באה לידי ביטוי ברור בתפיסתו של הפרט החרדי המתגרש. תפיסה זו נובעת בחלקה מרצון המתגרשים להישאר חלק מן החברה החרדית ולמצוא בה את מקומם, שאינו מוגדר בבירור. דברים אלה עולים מדבריה של תרצה, גרושה בת 62, אם לשישה ילדים :

"...תילחמי. את אישה, תילחמי. אז אני מה שאני אומרת לעצמי : לא בשביל זה אני רציתי להיות דתית. היה קטע מסוים שאני אמרתי : 'אני הולכת, תעזבו אותי', כי מי שעשו לי את העוול זה אנשים חרדיים. אחר כך אמרתי : 'אני צריכה לדעת. אני מאמינה שהרעבע - הרעבע שאני הייתי מאוד מעריצה שלו – חשבתני שאם הוא הלך בדרך הזאת, סימן שזה הדרך הנכונה. ואני מאוד אוהבת ממנו וזאת הדרך הנכונה. עכשיו אם באים אנשים, הדיינים ואנשים שם ועושים עוולות, הם הבעיה. לא הדת. הם לא דת. הם אנשים פרטיים עם חולשות. הם לא הנציגים של... מהם, מלאכים? הם לא מלאכים. אז הם עושים... אני בטוחה שהתורה היא שונה והם עשו לזה איזה שהוא..."

קטע זה מייצג את הקושי של המתגרש עם הדחייה החברתית ועם המכשולים הקשים שאתם עליו להתמודד, ועדיין בחירתו היא להמשיך להיות חלק ממרקם החיים החרדי. מרואייני המחקר המשיכו, רובם ככולם, לראות את עצמם חלק מהחברה החרדית, בניה ובנותיה התומכים בנורמות ובערכים שעליהם היא מושתתת. ההתמודדות עם דחייה חברתית היא קשה, ובמקרים רבים נוצר גם קרע של לפחות אחד מן הצדדים המתגרשים מקהילת המקור, אך על פי רוב לא נוצר קרע כזה עם החברה החרדית בכללה.

מאידך גיסא, על המתגרשים עובר תהליך ייחודי ומורכב של העצמה ואינדיבידואציה בתפיסותיהם כלפי ערכים ונורמות מרכזיות של החברה החרדית. תהליך זה בא לידי ביטוי בתחומים הקשורים לנורמות חברתיות, כמו תפיסת המשפחה, תפיסת היכולת העצמית

ושבירה של תפיסת ההיררכיה החברתית-מנהיגותית של רבנים. כך גם משתנה תפיסת המתגרש בתחומים הקשורים בהלכות דתיות, כמו שינוי תפיסת היכולת ההלכתית-מגדרית, ובהעצמת הקשר עם האל, שנמצאה אצל נשים.

הנורמות החברתיות הנהוגות בחברה החרדית, רואות במוסד המשפחה ובקיומו ערך עליון. ערך זה מבטא תפיסות הלכתיות כמו הציווי "פרו ורבו", ותפיסות נורמטיביות המתבטאות בסדר חברתי הנשען על המשפחה כיחידה הבסיסית והמשמעותית בחברה. עם הקמת משפחה, הציפייה הכללית היא לשמירה על שלמות הזוגיות החרדית ועבור צאצאיה בעתיד. מי שסיים קשר זוגי, מצופה להקים זוגיות משפחתית חדשה בהקדם האפשרי. לשם כך יש שדכנים מיוחדים העוסקים בזיווגים שניים. חלק מן התהליך שעוברים המתגרשים החרדים, הוא גיבוש סדר-עדיפויות ערפי חדש ביחס לתא הזוגי. רעיון זה בא לידי ביטוי בדברי מלכה, גרושה בת 30 שנישאה בשנית, אם לשלושה (מן הנישואין הראשונים):

"מה שהרבה אמרו לי: 'איך את מסוגלת וזה' (להתחתן שוב)? ופגשתי גרושות (שאמרו): 'מה, את מטומטמת? מה? עזבי אותך, לכי תיהני, עזבי אותך מהגברים האלה...לומדים להיות עם עצמך, So What? איך בעלי אומר, הוא אומר את זה על נשים, איך אומרים? שבשביל כוס חלב לא צריך פרה. אז באותה מידה גם אישה יכולה להגיד שבשביל מסמר שאתה תוקע לי פה... לא צריך טובות, בקיצור."

השינוי התפיסתי שבדבריה של מלכה, עולה בקנה אחד עם ערכים אינדיבידואליסטיים המייחסים לתחושת החופש והסיפוק האישי של הפרט ערך רב יותר מעמידה בציפיות חברתיות. שינוי מהותי זה בסדרי העדיפויות של המתגרשים, קורא תיגר על ערכים חברתיים בסיסיים ומקשה על התמיכה החברתית בגירושין ובמתגרשים. תמונה זו עולה מדבריה של יעל, עובדת סוציאלית קהילתית בת 43, מעיר חרדית מרכזית:

"אם תשאלו אותי, האכזבה של ההצלחה של 'אוהל חס' (תכנית העצמה לנשים חד-הוריות חרדיות), [היא] שהנשים קיבלו כוח. והן קיבלו המון כוח. אם באה אלי אישה ואומרת לי: 'אני לא רוצה להתחתן. בשביל מה? ילדים יש לי. אז בשביל מה אני צריכה אותו? שיהיה פה בתצפית? שאני צריכה לדווח לו לאן אני הולכת ומה אני עושה? לא רוצה אותו'. לא יודעת, לא שופטת, לא יודעת... את יודעת מה? זה כאילו אני לא רוצה להתחתן? איבדנו משהו בדרך. את כל המוסד המשפחתי שאני בונה עליו וגדלתי עליו ואני נמצאת בתוכו ואני מאמינה בו, וכאילו זה גול עצמי כזה."

ההתמודדות עם הגירושין נעשית בשני ערוצים מקבילים: בערוץ הטיפולי המעצים, ובערוץ החברתי המשדר דחייה. הצלחת התהליך הטיפולי, המחוזק מכוחה של קבוצת השתייכות חברתית, נתפסת גם ככישלון חברתי. מעבר לאבדן ערכי המשפחה המסורתיים והמאיסה בזוגיות, אנשים אלה חווים תחושת העצמה וביטוי ליכולות אישיות שלא באו לידי ביטוי במסגרות החרדיות הפורמליות, כפי שעולה מדבריה של מרים, גרושה בת 35 ואם לארבעה:

"גירושין זה אומר מיצוי כוחות. גיליתי על עצמי הרבה מאוד דברים שלא יכולתי לגלות אותם לולא הייתי נשואה. ואני חושבת, התנהגות אמתיות בבית, אם הייתי נשואה אֶתוּ, כן? הייתי ממשיכה את החיים, ברור לי שהילדים שלי היו יוצאים מושחתים או לא מחונכים. היום אני רואה שהמשמעות שלי של להיות גרושה, כן? ממנו כל זה נגלה לי, זה חינוך אמת בבית."

דבריה של מרים מחדדים את האופן שבו ההעצמה מתרחשת. הצורך להתמודד עם החיים בעצמך – ללא המערכת הנורמטיבית והערוצים המקובלים – מחייבת אותה לגלות כוחות. מעבר לגילוי הכוחות, מדבריה עולה נקודה מהותית לעבודה זו: הגירושין נותנים לחיים משמעות שלא ניתן היה להגיע אליה בלעדיהם. תפיסת המהות מעלה את תהליך ההעצמה האישי מן הרמה הפרקטית לרמה של שינוי קונספטואלי בתפיסת ה'אני'. שינוי מהותי זה מוביל לפירוק תבניות חברתיות נוספות כמו ההיררכיה והסמכות הרבנית. הרב, מנהיג הקהילה, נתפס בחברה החרדית כבעל סמכות ואחריות על צאן מרעיתו. מעורבות הרב בחייהם האישיים של בני קהילתו עומדת אי שם על הרצף שבין מעורבות טוטלית לבין מעורבות מתונה – אך מעורבות זו קיימת בכל רובדי החברה החרדית. השינוי התפיסתי של הגרושים מתבטא ביחסם למעמד הרב בכל הקשור ליעוץ, הוראה או קבלת החלטות, כפי שעולה מדבריו של יוסף, גרוש בן 33 ואב לילד:

"היום (לאחר הגירושין) נחשפתי להרבה דברים. לא יודע אם שינה אותי – הרחיב לי אופקים. אני מכיר יותר אנשים גרושים, אני רואה יותר... לא היה לי את הביטחון לעצמי, כאילו שאני כן יכול להחליט על החיים שלי. לא, יאללה, עוד הפעם מישהו (הרב) זורק אותך עם מישהי: 'לך תחיה ואל תבלבל את המוח'."

תהליכי האינדיבידואליזם וההעצמה ניכרים גם בתחום התפיסה ההלכתית, לגביה ניכרים שינויים בעיקר אצל נשים. בחברה החרדית הגברים הם האינסטנציה ההלכתית בין כותלי הבית. הצעירות מתחנכות על הגישה כי עם נישואיהן יהא עליהן לפנות אל בעליהן בכל בעיה. התשובה יכולה להתקבל מבירור שהגבר יעשה בעצמו, או מבירור שיעשה עם סמכות הלכתית. כשנשים מנהלות משק-בית בעצמן, הן נתקלות בשאלות הלכתיות ועליהן לפנות בעצמן לרב – פעולה שמצריכה שינוי חשיבתי ותהליך העצמה נשי. תמר, גרושה בת 42 ואם לשלושה, ממחישה זאת בדבריה:

"היה לי קשה להסתגל לדעת את ההלכות, ועד שחברה שלי אמרה לי: 'תגידי, מה? קרה לך משהו? התגרשת, נכון. את צריכה בעל שיגידי לך את ההלכות? תפתחי ספר ותקראי!!!' אמרתי לה: 'לא, זה לא לאישה, זה לגבר..'. אז כאילו לא יכול להיות שאני אדע לעשות את זה. עד שפתאום קלטתי שבעצם אני יודעת לעשות את זה, ואז אמרתי: 'ואו, היום הוא (הגרוש) היה גאה בי'."

התפיסה המופנמת של תפקידים חברתיים, ובעיקר של תפקידים הקשורים לעניינים הלכתיים, מושרשת היטב בקרב נשים חרדיות. פתיחת התפיסה הזו לדיון, והבנת יכולתן של

נשים לעיין בספרי הלכה, הן חלק מתהליך מעצים המקדם תפיסות שוויוניות בין המינים, ומפיח אמונה בכוחה של האישה וביכולותיה. עוד תהליך הלכתי-אמוני שמתרחש הוא שינוי הקשר עם תפיסת האלוקות. בחברה החרדית – בעיקר במעגלים הליטאיים ובמעגלים המותאמים לחינוך הליטאי – האל נתפס כישות מרוחקת, לא אישית אלא קולקטיבית וכוללנית, בדומה לתפיסת האל הנוצרית-קתולית. מתוך עוצמת חוויית הגירושין, חוות נשים חרדיות שינוי בתפיסת האלוקות: הן עוברות מתפיסת אלוקות מרוחקת לתפיסת אלוקות אישית, בדומה לתפיסה הנוצרית-פרוטסטנטית. הקרבה והקשר האישי המיוחד של הגרושה עם האל, באים לידי ביטוי בדבריה של רבקה, גרושה בת 37 ואם לחמישה:

"אישה גרושה היא איזה חלל, את מבינה? בפנים יש חלל. היא באה הביתה, אין לה עם מי לדבר; מגיעה שבת, אין לה עם מי לדבר, אין לה עם מי לדבר-ר, את מבינה? אין לה. היא לא מדברת עם אף אחד, היא מדברת עם הקב"ה, זה הכול... הגרושות מאוד קשורות להקב"ה בגלל שאין את המישהו ליפול עליו. הן מאוד קשורות להקב"ה. הרבה יותר, ואין לי ספק. וזה דבר מאוד חשוב, כי אמרתי לעצמי: 'אם הקב"ה נתן לי כוחות במיוחד בשביל זה, באמת! הקשר הזה עם הקב"ה הוא לפי דעתי קשר שרק לגרושה יש יותר, כי לנשואה כמה שיהיה לה... מה אני? אני כל דבר מדברת עם הקב"ה, אני בוכה עם הקב"ה, אני הולכת לישון עם הקב"ה ויותר חיה את הצורך בהקב"ה. זה ברור מאוד בצורה מאוד חדה."

הגרושים מפתחים בד"כ תפיסה דואלית: מצד אחד הם מקבלים ומפנימים את עמדת החברה ביחס לגירושין, הנתפסים בה כסטייה, ומצד שני הם עוברים העצמה ואינדיבידואליזם (התמקדות בפרט יותר מאשר בתפיסות ובדרישות חברתיות). תהליכים אלה משנים קונספציות חברתיות בסיסיות ויוצרות מודל ייחודי של חיים מבחירה בשני העולמות, עם אפשרות לביקורת חברתית וחשיבה עצמאית בצד השתייכות חברתית.

המעגל השני: מעגל המשפחה

המשפחה נתפסת בחברה החרדית כחלק משרשרת ומעורבותה של המשפחה המורחבת היא גבוהה. ההורים מעורבים בצורה אינטנסיבית בחינוך הילדים ובניהול חייהם מגיל צעיר ועד בגרות. בשלב הבגרות מוטלת על ההורים המשימה, הנחשבת קריטית בחיי ילדיהם, למצוא להם שידוך הולם. מידת הטוטאליות של החלטת ההורים בעניין השידוך משתנה מפלג לפלג בחברה החרדית. בפלג החסידי, יכולתם של צעירים לקיים מפגש אישי ואמתי עם בני-זוג פוטנציאליים מוגבלת מאוד. בפלג הליטאי ואצל הספרדים קיימת אפשרות לפגישות אישיות מועטות. המעורבות המשפחתית גבוהה ואינטנסיבית גם לאחר הנישואין. ההורים אמורים להנחות את ילדיהם הנישאים בצעדיהם הראשונים בחיי המשפחה, וריבוי האירועים המשפחתיים מביא למפגשים תכופים, בייחוד במשפחות ברוכות ילדים וברמה הרב-דורית. המשפחה מתמודדת עם תהליך הגירושין בשלושה מישורים: במישור המעשי המשפחה תומכת בן או בבת המתגרשים מבחינה רגשית, כלכלית ומשפטית; במישור התפיסתי היא

ממשיכה להחזיק בגישה קולקטיביסטית, הרואה בגירושין כישלון; במישור החברתי צריכה המשפחה להתמודד עם תגובות צוננות של החברה הסובבת אותה. במישור המעשי המשפחה נרתמת לסייע למתגרש מרגע גילוי ההחלטה על הגירושין, בנוכחות ובתמיכה מאסיבית בדיונים בבית הדין, בו נשים מיוצגות תמיד על ידי גבר בן-משפחתן, וגם גרושים מלווים על ידי בני-משפחה. מעורבות ייחודית זו של המשפחה מתבטאת בדבריו של אהרון, שהוא דיין בן 35 :

"מעורבות משפחתית בתוך כותלי בית הדין: אצל חילונים אין מעורבות פעילה בבית הדין בכלל. לא רואים אותם. ההורים בציבור החילוני פחות מעורבים. זה לא נראה להם סוף העולם והם לא רואים סיבה לבוא. בציבור החרדי יש מעורבות מאוד משמעותית של ההורים או האחים. הם יבואו לבית הדין ויעזרו שהבת שלהם לא תהיה לבד, או הבן שלהם. בית הדין משתמש במשפחה כדי להעביר מסרים לצדדים. ההורים לוקחים אחריות על הגירושין. יש דחייה לנושא, אבל ברגע שזה מגיע למשפחות יש תמיכה לבן או לבת שמתגרשים."

התמיכה של בני המשפחה מתבטאת אף בכך שחלק מן המתגרשים חוזרים לגור בבית ההורים (בדרך כלל כאשר מדובר בצעירים יותר או בכאלה המטופלים בילדים קטנים) והמשפחה מנסה להקל על כאבם. צילה, גרושה בת 23 ונשואה בשנית ללא ילדים, מספרת:

"המשפחה שלי מאוד תמכה בי. אני ברגע שגיליתי את זה, התקשרתי לאימא שלי וסיפרתי לה, ואני הרגשתי פשוט שאני לא מסוגלת יותר להישאר בבית כרגיל כאילו. אז הלכתי להורים שלי. כמובן שהם תמכו תמיכה מלאה, והייתי אצלם. כל הייעוץ והכול זה הם. כאילו כל מה שרציתי, איזה ייעוץ שאני צריכה, הכי טוב, מה שאני צריכה מכל הבחינות, הם תמכו והסכימו. הכול, באמת. אימא שלי היתה מוכנה ימים שלמים להחסיר מהעבודה ולרוץ אתי לאן שאני צריכה, מפה לשם."

ישנם מקרים בהם הקהילה עצמה דורשת מעורבות משפחתית, בייחוד במישור האחריות ההורית. התפיסה החברתית שהגירושין הם כישלון אישי וחינוכי, ותפיסת הגרושים כבעלי מסוגלות הורית פחותה מזו של הורים בזוגיות, מביאה מוסדות-חינוך לדרוש מבני-משפחה אחרים להיות מעורבים ואחראים לטיפול בילדים מול מוסדות החינוך. גילה, בת 24, בת להורים גרושים, משתפת:

"היה לה (לאחות) קשה להתקבל (לבית-ספר). הם ביקשו מסבא שלי, אבא של אימא שלי, שהוא יקבל את האחריות עליה. המנהל שלה הכיר אותו והוא אמר: 'אני מוכן לתת בתנאי שיש אחריות של דמות סמכותית שמוכנה לקבל עליה. כי אימא בבית עם תשעה ילדים. לא בטוח שהיא יכולה.'"

בצד התמיכה והעזרה שמוענקת לגרושים, התחושות במשפחה הן של כישלון ושל אבדן. המשפחה חווה כישלון כלפי פנים וחוץ. כלפי פנים הכישלון מיוחס בעיקר לאחריות ההורים על השידוכים שהם ביררו, מצאו, ערכו וסיכמו. עולה גם תחושת כישלון בכל הקשור לחינוך

הילדים להתגבר ולעבוד על המידות. הכישלון מיוחס גם לילד המתגרש, כלפיו מתעורר כעס על הבחירה שעשה. המכלול הרגשי המורכב הזה נשאר על פי רוב ללא ביטוי, הן מחמת העומס המעשי המוטל על היחידה המשפחתית המורחבת, והן מפאת הקושי לבטא אותו. דינה, גרושה בת 37 ואם לחמישה, כתבה למשפחתה שיר על אודות גירושה:

<i>אליכם-שחרדים לי כעת</i>	<i>"אליכם-שששתם כך סביב</i>
<i>ונדים בחמלה.</i>	<i>בשמחה עצומה,</i>
<i>כשלבי שלי רועד</i>	<i>עת אצפון בלבי</i>
<i>משחרור והקלה.</i>	<i>חרדה עמומה.</i>
<i>ודמעותיו של מזבח</i>	<i>ביום חופתי</i>
<i>מתערבות בדמעותיי,</i>	<i>הציקוני מחשבות,</i>
<i>על מאמץ שלא הצליח</i>	<i>אגשים שאיפותיי?</i>
<i>על מצבת שנותיי.</i>	<i>או יגוזו התקוות?</i>
<i>והביטוי המצמרר</i>	<i>ואני בלבן</i>
<i>"היא גרושה, היא גרושה",</i>	<i>אחייד, אלבלב,</i>
<i>מגנן, משחרר</i>	<i>שלא יידעו, כמובן,</i>
<i>להתחלה חדשה.</i>	<i>מה קורה לי בלב.</i>

אליכם-שששתם אתי

כשהייתי כלה.

שמחו בשמחתי

גם בשעת נעילה."

השיר מבטא את מורכבות יחסי המתגרשת עם המשפחה סביב הגירושין, ומאורר את התחושות הקשות של המשפחה ומול המשפחה. הוא מציין את יום הנישואין, שאותו בוחרים ההורים ואליו הם מובילים – תזכורת לאחריות של המשפחה על הבחירה שעשתה; וכן את יום הגירושין, בו באה לידי ביטוי תחושת הכשל ברמה הפנים-משפחתית וברמה החברתית-ערכית, וכל זאת מול תחושת השחרור וההקלה שחשה המתגרשת עצמה.

המשפחה צריכה להתמודד גם במישור החברתי. שכן, החברה רואה בה אחראית למצב שאליו נקלע המתגרש, ומייחסת לה כישלון על שלא הצליחה לעמוד בנורמות החברתיות הדוגלות בהעמדת דור חדש של צאצאים שיגדל במסגרת משפחתית נורמטיבית. הביקורת החברתית מתבטאת הן ברמה הרגשית והן ברמה המעשית. גירושיו של אדם חרדי עלולים להשפיע על שידוכים עתידיים של בני-משפחתו ועל קידומם בעבודה בקהילה. יואב, גרוש בן 35 ואב לארבעה, מתייחס לפגיעה בשידוכי אחיו:

"אני האמצעי (מבין ילדי הוריו) וכולנו נשואים. כן, כן, כולם היו נשואים (לפני שיואב התגרש). אני גם לא הייתי עושה את זה, כדי לא להפריע בשידוכים, לא! (התגרשתי) אחרי שכולם כבר היו נשואים".

הפגיעה במקום העבודה, במיקום חברתי ובקידום תעסוקתי, גם הם חלק מן הפגיעה במשפחה. פגיעות אלו אינן זהות לגבי כל הגרושים, והן קשות יותר במשפחות שבניהן או בנותיהן נשואים בתפקידים בקהילה. למשל, תפקיד של אם במערכות החינוך, או תפקיד של אב בהנהגה רבנית או חברתית. דינה, גרושה בת 37 ואם לחמישה, נזכרת בשיחה שניהלה עם אביה ערב גירושה:

"אבא שלי אמר את זה: 'תדעי לך דינה, אני אסבול מאוד מזה שאת תתגרשי. אבל אני אעשה את זה בגלל שאת, בגלל שהעתיד שלך, אני רוצה את זה בשבילך'. הוא אומר: 'הרבה יותר קל לי (אם לא תתגרשי). את עושה את החיים שלך, ואת סובלת, ואני טוב לי. ואני יודע שיהיה מזה צרות, ואני בכל זאת מעודד אותך לעשות את זה'. מבחינת אבא שלי זה החלטה לא פשוטה. הוא איש-ציבור. פתאום יש לו בת גרושה. בציבור החרדי לא מתגרשים. הציבור החרדי לא נותן לאישה להיות גרושה. מאוד קשה... אני יודעת שיהיו לזה מחירים. זה לא כל כך פשוט."

במעגל המשפחתי אנחנו עדים מחד גיסא לתמיכה ללא סייג, ומאידך גיסא לשימור הערכים הקולקטיביסטיים. הפער בין עולם המעשה של משפחות המתגרשים המורחבות לבין התפיסות הפנימיות שלהן והחיצוניות של החברה מולם, יוצר דיסוננס רגשי. דיסוננס זה אינו מקבל מקום בשיח הציבורי, ואף לא בשיח הטיפולי החרדי, וזאת מחמת העומס הפרקטי הכבד שהגירושין יוצרים ומחמת רגישות הנושא בחברה החרדית.

המעגל השלישי: מעגל הקהילה

הגירושין בחברה החרדית מלווים בצפייה עקבית, דרוכה ופעילה של הקהילה. במקרים רבים הקהילה מעורבת בנעשה בין בני הזוג ומצדדת באחד הצדדים שנתפס בעיניה כקרוב. לאחר הגירושין הקהילה שומרת על שקט סביב הצד המתגרש שנותר לחיות בקרבה. נשמר ריחוק רגשי מן המתגרש ומילדיו, וזאת מחמת הפחד להתמודד עם התופעה ומחשש מן הסטיגמה. מבחינה ערכית או נורמטיבית אין עיסוק קהילתי בתופעת הגירושין. מעורבות הקהילה מתבטאת במתן צדקה ובעזרה בחינוך הילדים באמצעות חונכות או תמיכה להורה המשמורן, שהוא ברוב המקרים האם. התמיכה הקהילתית לא מושטת על ידי כל הקהילה, אלא על ידי גופים מיוחדים המיועדים לכך, כמו קופות צדקה קהילתיות, ארגוני תמיכה לנשים חד-הוריות חרדיות כדוגמת "תקוות אם הבנים שמחה" וארגון חונכות לילדים, כדוגמת ארגון "יד אליעזר". הריחוק הרגשי עולה מדבריה של תמר, גרושה בת 42 ואם לשלושה:

"אני גרה פה. יצאתי, והוא זה שנשאר איפה שגרנו, עושה שם קמפיין פרסומי לעצמו ומנסה לעשות נגדי. על כל פנים לקחתי את הרגליים ולא רציתי להישאר שם. והילדים

שלי למדו במוסדות שם, המורות שלהם הסתכלו עליי כמו [על] איזה מפלצת ש... כאילו בבית הכנסת, בסביבה, בגינה: אין. אני לא מצאתי שם מקום ממש!"

התמיכה הקהילתית מתמקדת בצדקה לגרושים כדי לסייע להם ברמה הכלכלית. כמחצית מהחברה החרדית בישראל חיה היום מתחת ל"קו העוני". עלויות הליך הגירושין והצורך בדיור כפול ובניהול בית כפול, גורמים בדרך כלל משבר כלכלי למשפחות החד-הוריות החרדיות, אך בחברה החרדית יש קבוצות נזקקות אחרות, שייחשבו כבעלות עדיפות על הגרושים, כמו למשל אלמנות ואלמנים. כמו שמעידה מיכל, בת 62, העומדת בראש ארגון תמיכה:

"היה יהודי אחד מאוד חשוב ויקר, שכסף לא היה לו, אבל הוא היה גבאי צדקה מדהים. הוא עזר לנשים אלמנות, רק! ואני הייתי באה אליו. לא יודעת, הוא הזמין אותי ואז הכנסתי לו שיש לי גם אלמנות, ואמרתי לו: 'תשמע, רב שמואל, אנחנו עוזרים לאמהות גרושות. תסתכל עליהן ותסתכל על אישה אלמנה'. וככה הייתי עושה לו את המוות. תמיד אמרתי לו: 'אישה שמקבלת גט, ביום שיש לה גט ביד הם צריכים שתי דירות - אחת לו ואחת לה. הכול מתחלק לשניים. מסתכלים עליהם עם האצבע, מי יעזור להם? היו לו מגירות כאלה מפלסטיק ששם הוא היה שומר את הרשימות מכל הארץ, אז הוא פתח עוד שורה אחת של מגירות לאמהות שלנו."

התמיכה הקהילתית הרגשית מתמקדת במשפחה ובשיקומה. העזרה שמושיטים ארגוני התמיכה והסיוע היא נרחבת וכוללת ייעוץ משפטי, צדקה, תמיכה קבוצתית, תמיכה רגשית, תמיכה בילדים ויציאה לנופש משותף בחגים ובחופשות. עם זאת, המיקוד הוא אך ורק במשפחות עם ילדים קטנים. גרושות ללא ילדים אינן מתקבלות לארגון. גם גרושות שילדן הצעיר מגיע לגיל 15, מתבקשות לעזוב את הארגון. הארגון מתמקד בעזרה למשפחה ובשיפור התפקוד ההורי של הגרושה החרדית. דבר זה מתבטא גם בעזרה בחונכות לילדים, בעיקר לבנים, כפי שמספרת חוה, גרושה בת 46 ואם לחמישה:

"בין הדברים שבאמת עמדתי על זה, הקמנו - 'יד אליעזר' הקים חונכויות לילדים... החלוץ שהתחיל בזה, הרב קנייבסקי, שהחליט שכל ילד שאין לו אבא, דמות אבהית, יתום או חד-הורי, הוא מקבל חונך שילווה אותו לבית-כנסת, שיהיה אתו בשאר ימות השבוע, כדי לא ליצור מצב שיהיו ילדים על היברזלים."

המעגל הקהילתי הוא מעגל נמנע. הוא נמנע ממתן עזרה ישירה לגרושים ובוחר להושיט את עזרתו דרך ארגונים ספציפיים ולא בדרך קהילתית. הוא אינו מקיים קשר עם הגרושים והגרושות ואף מוציא אותם אל מחוצה לו. גם ברמה הכלכלית נדחקים הגרושים לקצה רשימת הנזקקים, בייחוד בהשוואה לאלמנות, הנמצאות למעשה במצב דומה. ברמת קבוצות התמיכה, נמנעת הקהילה מהתמודדות עם התופעה וממתן מענה שלם למי שנקלעו אליה. מי שזוכה לתמיכה הוא רק המשפחה והילדים, ולא המתגרשים. יש בכך אמירה חברתית הבאה לדחוק את מקומם של הגרושים מן החברה, ולהביע את חוסר הסובלנות שלה כלפי הגירושין.

המעגל הרביעי: המעגל הכלל-חברתי

מעגל זה נוגע לנורמות, לתפיסות ולפעולות החברה החרדית כלפי תופעת הגירושין. הגישה של כלל החברה החרדית כלפי הגירושין היא כאמור שלילית והיא רואה בהם כישלון ברמה הפרטית, הזוגית והחברתית כאחת. בהיותה חברה קולקטיביסטית-דתית, מצפה חברה זו שהחברים בה ישקדו כל העת על תיקון המידות של התנהגותם. כתוצאה מכך נמנע שיח ציבורי בתופעות חברתיות שונות, כמו אלימות, רמייה, התנהגות חריגה וגירושין. על כך דיבר אברהם, דיין בן 42 ורב שכונה:

"ההרגשה של הגרושה היא שהיא לא הצליחה במקום שאחרים מצליחים. יש לה הרגשה לא טובה. היא יודעת שהחברה היתה מצפה ממנה: 'תחכי, תבליגי, תהיי בעלת מוסר, תלכי עם ערכים קבועים, תדעי להתמודד, אל תברחי מהקטטות ותנצחי, תעשי את בעלך לאוהב שלך'. אותו דבר אנחנו מצפים מהבעל: 'תהיה בעל מוסר, תסתום את הפה כשהיא מעליבה אותך, תדע איך להבליג, תדע איך להחזיר אהבה, תדע איך לפתוח את הדלת כשאתה נכנס אל הבית מהעבודה או מהכולל בערב, כשבאים או יוצאים אומרים לאישה בוקר טוב, לפעמים נשיקה או משהו, תדע איך לצאת מהבית, תדע להרים טלפון בצהריים, דע לבנות את הבית שלך'. ברור שאנחנו מצפים מכל איש ומכל אישה בדיוק ככה, כעובדי ה' שיהיו עובדים על עצמם, שיעבדו את עצמם. מה שבציבור החילוני אין מצב כזה: 'נולדתי ככה, מה אתה רוצה?' אין דבר כזה נולדתי ככה. תעבוד!!!, מה זה נולדתי ככה? תעבוד על עצמך, תשפר את עצמך. חובה ברורה לכל איש ואישה בחוג החרדי לעבוד על עצמו, לשפר את עצמו, לקדם את עצמו, להפוך את האופי שלו להיות אופי טוב, אופי יותר רך, אישיות יותר עדינה. יש לנו חובה ומי שכשל בחובה הזאת מרגיש לא טוב, כמו שבציבור החילוני אדם עשה תאוונה והרג מישהו, המבט עליו: 'תראה, הוא רוצח. בשגה, טוב, אבל הוא רוצח', המבט עליו, המבט ההשקפתי, הוא רוצח, הוא לא טוב. מי שהתגרש, אז הוא לא החזיק מעמד. כולם יודעים שהוא לא עמד בניסיונות, גם היא (הגרושה) יודעת את זה."

הנגזרת של תפיסת הכישלון מביאה לדחייה חברתית. כפי שכבר ראינו שקורה ברמה הקהילתית, קיימת דחייה משמעותית יותר ברמה הכלל-חברתית המעוגנת ברצינות קולקטיבסטי של שמירת החברה מפני סכנות. ניתן להרחיק גרושים ממקום-יישוב, לפטר אותם מהעבודה, לסרב לקבל את ילדיהם למוסדות-לימוד ולפגוע בשידוכיהם ובשידוכי ילדיהם – משאב שהוא המשמעותי והמאיים ביותר על הפרט בעולם החרדי. ההרחקה ממקום היישוב היא חציצה בין התופעות הנורמטיביות שהקהילה רוצה לטפח, לבין תופעות שנתפסות כלא-נורמטיביות, והדרך הפשוטה ביותר היא להוציא אותן אל מחוץ למחנה הגיאוגרפי – מחנה שבקהילות חרדיות רבות מוגדר בצורה מרחבית ברורה. תרצה, גרושה בת 62 ואם לששה, מסבירה זאת בצורה ברורה ומקובלת:

"תראי, באופן כללי אישה גרושה לא יכולה לקנות פה דירה בקריה היום. מסיבה פשוטה מאוד: היא יכולה לשכור, לא לקנות. אין דירות, אז רוצים לתת לזוגות. ועוד

סיבה: כי פעם נתנו ואחר כך האישה התחתנה עם אדם שלא מתאים לקהילה בכלל, ואי אפשר היה לעשות שום דבר. בעצם הקהילה מגוננת על עצמה".

גם בתחום התעסוקה יש דחייה כלפי גרושים, בייחוד במקצועות החינוך, במשרות ציבוריות ובמקצועות השירות. מקצוע השירות מצריך חיכוך מתמיד עם לקוחות. המידע הזמין לכל פרט ופרט בקהילה על מצבו האישי של האדם המשרת אותו, יכול ליצור אי-נעימויות. קיים גם חשש מיצירת קשרים לא בריאים בין גרושים לבני-נוער, בעיקר בגילאי חתונה. בתחום המשרות הציבוריות ישנה דחייה של גרושים ובייחוד בקבלה אליהן, וחסימת התקדמות בתחום למי שכבר נכנס אליו. בתחום החינוך, נושאי הדגל החינוכי נתפסים כמודל לחיקוי. הצעד הלא-נורמטיבי של גירושין הופך את איש החינוך שהתגרש למודל שלילי ועל כן הוא בלתי רצוי בעבודות אלו. תמר, גרושה בת 42 ואם לשלושה, מספרת על פיטוריה ממוסד חינוכי:

"אותי פיטרו מהעבודה בגלל הגירושין. עבדתי במסגרת של תלמוד-תורה. כשבאתי להגיד שאנחנו נפרדים ואני מתכוונת לעבור עם הילדים לכאן (למקום היישוב), כאילו למקום העבודה שלי, אז הוא אמר לי: 'תראי, זה לא פשוט. אנחנו צריכים לעשות שאלת-רב. יש לנו כבר מזכירה גרושה וסייעת אחת. זה יותר מדי. זה יותר מדי שבמסגרת חרדית יהיו כל כך הרבה גרושים'. וזהו... הוא פיטר אותי... המערכת אומרת: 'רק שלנו יהיה שקט ושנאנחנו לא נצטרך להסביר להורים למה יש פה כל כך הרבה נשים פנויות".

מוסדות החינוך חוששים לקבל ילדים להורים גרושים, בשל התפיסה שחויית הטראומה והגדילה במשפחה לא נורמטיבית, מזיקה לילד ועל כן הם אינם רוצים להתמודד אתו. כמו כן הם אינם רוצים להתמודד עם הביקורת החברתית שקיימת על קבלת ילדים כאלה, ובשל הקשיים שהתפיסות החברתיות הללו יוצרות לגבי קשרים חברתיים של הילד בבית הספר. בדרך כלל מוסד חינוכי לא יוציא מקרבו ילד שהוריו מתגרשים, אך הוא יעדיף שלא לקבל ילד כזה מלכתחילה. אי הקבלה של ילדים למוסדות-חינוך חרדיים נורמטיביים, תיצור 'אפקט דומינו' שלילי עבור ילדים אלה, הן מבחינה לימודית והן מבחינה חברתית. מלכה, גרושה בת 30 שנישאה בשנית, אם לשלושה, מספרת:

"אני לא יידעתי (את בית הספר) כי זה קונפליקט כזה, אני לא יודעת... אני בעד לשתף את המורים והכול, אבל פחדתי שההנהלה תסתכל עליהם בתור... כי הבית-ספר הזה עושה בעיות להכניס אמהות באופן כללי... אז עשינו משחק – אני והאקס שלי; באנו יחד לרשום אותה, ואין, אנחנו נראים זוג הכי מקסימים בעולם (צוחקת). אחר כך, כשעברתי לעיר החדשה, הייתי צריכה לקפוץ אל המנהל ולדבר אתו, אז הוא אמר לי: 'מה, אתם עבדתם עלינו?' – [עניתי לו]: 'מה פתאום? באותו זמן עוד לא היינו גרושים'. אבל זה היה נכון. עבדנו עליו. אבל לטובת הילדים, כן! הכול! אחרי זה לא מוציאים".

המערכת החברתית המשמעותית ביותר לחיי הפרט בחברה החרדית, היא מערכת השידוכים. הזוגיות בחברה החרדית נוצרת על ידי מערך של גורמים מארגנים: שדכנים, הורים

ומשתדכים. הזוגיות מוסדרת על פי מספר פרמטרים השואפים לזהות נקודות-התאמה רבות ככל האפשר של בני הזוג המיועדים – בעיקר בתחומים חיצוניים ולא דווקא בתכונות האישיות. הפרמטרים שנחשבים הם התאמה גנטית, התאמה מגזרית, התאמת ייחוס, התאמה כלכלית, התאמה מעמדית והתאמה בין-משפחתית. לצעירים עצמם ניתן חופש-בחירה מצומצם ביותר, והידע על הצד השני מצטמצם אף הוא להיכרות קצרה ולא אישית. מוסד השידוכים הוא אחד ממנגנוני הפיקוח החברתי היעילים ביותר שפועלים בחברה החרדית. הצורך של הפרט לשמור על סיכויי שידוך טובים, מוטמע בתפיסה האישית והקולקטיבית מגיל צעיר מאוד. מי שהתגרש ומצפה לשידוך נוסף, מוצא עצמו במקום נחות ואחורי במדרג השידוכים, וכך גם ילדיו כשיגיעו לפרקם. הגרושים עצמם יקבלו הצעות שידוך בעיקר לאנשים גרושים, אלמנים ובעלי-מומים. גם ילדיהם צפויים בד"כ לזכות בהצעות נמוכות במדרג השידוכים החרדי. שושנה, בת 36, בת להורים גרושים, מתארת את החוויה שלה בעולם השידוכים:

"שידוכים, אין. אז אתה – את יודעת – על שולחן הניתוחים... לא היה צריך להסביר. זה היה ברור שאנחנו צריכים להתפשר. לכן התחלתי שידוכים בגיל 17.5. מי מתחילה להיפגש בגיל 17.5? (צוחקת). בסוף התחנתני רק בגיל 22. אבל זהו. אני זוכרת שנפגשתי עם כל מיני. שפתאום שמעת על האבא כל מיני דברים, או על האימא, או פתאום הבחור בעצמו היה מוזר וכל מיני... (אנחה). כאילו כל הזמן אמרתי לעצמי: 'הרי מי שצריך לבוא יגיע, וזה יהיה בסדר'. אז הוא יהיה צולע, אז זה בסדר. אז אם זה השידוך שלי, אז אני אתרגל לזה... היו הרבה תקופות של שבירה. כל פעם אני ידעתי שאני צריכה להתפשר, והפשרות לפעמים היו מאוד מאוד... כאילו מאוד קשות. הייתי חוזרת מפגישות פשוט בוכה. אמרתי לעצמי: 'מזה? מה הציעו לי?' כאילו איזה בחור מצוין ופתאום את באה, את רואה (צחוק עצוב), חבל על הזמן".

המעגל הרביעי, הכלל-חברתי, מגדיר לגירושין גבולות מדויקים. עצם האמירה הברורה של רבים מבעלי הסמכות כי הגירושין אינם חלק מן הרפרטואר המקובל והנסבל במרחב החרדי, יוצרת תחושת דחייה כלפי הגרושים, ומקנה להם דימוי של מי שכשלו בשמירה על ערכים בסיסיים. בצד חיזוק המודעות לקלקול שבגירושין, מופעלים מכשירי-פיקוח חברתיים שמטרתם להחליש את הגרושים. מכשירים אלה מופעלים ברמת התעסוקה, הדיור, החינוך וברמה האישית, ועיקרם פגיעה בנקודה העדינה ביותר בחיי הפרט החרדי, והיא השידוכים.

דיון

מחקר-גישוש זה נועד לעמוד על דרך ההתמודדות האישית והחברתית של החברה החרדית עם תופעת הגירושין. בשל חסר במחקר בנושא זה, שאלנו את המודל התיאורטי לעבודה זו מעבודות אחרות שהתמקדו בהתמודדות חברות קולקטיביסטיות אחרות עם תופעת הגירושין, ובעיקר חברות קולקטיביסטיות-דתיות. ממחקרים בתחום זה עולה כי שיעור הגירושין בחברות קולקטיביסטיות הוא נמוך, אך נמצא בעלייה בעשורים האחרונים, עם חיזוק מעמד האישה ופלישת הגלובליזציה לחברות אלו (Ono, 2006; Sullivan, 2005). בחברות

קולקטיביסטיות-דתיות או עדים לקושי של ההנהגה הרוחנית בהתמודדות עם תופעת הגירושין (Gonzales, 1999) ולתפיסה שלילית של המתגרשים, המכונים בחברה המוסלמית "זכוכית שבורה" – כלומר, דבר פגום שאין לו תקנה (Cohen & Savaya, 1997; Cohen & Savaya, 2003; Kulik & Klein, 2010). ישנן עדויות המציגות מודל של דחייה לצד תמיכה מצד קהילה קולקטיביסטית-דתית, המאפשר הסתגלות טובה לגירושין (Jenkins, 2010). מורכבות זו הולידה את הרציונל לבדיקה איכותנית של תופעת הגירושין בחברה החרדית בישראל. מן הממצאים עולה תמונה ברורה של היחס בין התהליכים הפוקדים את החברה החרדית בכלל, לבין התהליכים העוברים על הפרט החרדי שנקלע למשבר גירושין. הפרט המתגרש משלים עם הנורמות חברתיות בכל הקשור לתפיסת הגירושין ומכפיף עצמו להן. עם זאת, התהליך הקשה והכואב שהוא עובר, מפיח בו תחושות של העצמה ומחזק בקרבו תפיסות אינדיבידואליסטיות העומדות בסתירה לערכים הבסיסיים של החברה החרדית – מצב שמביא אותו לקיום קונספטואלי דואלי. דואליות זו של הפרט, מושתתת על הפנמת התפיסה הקולקטיביסטית הדוחה את הגירושין מחד גיסא, ועל תפיסה אינדיבידואליסטית השואפת לחופש ולמימוש אישי, מאידך גיסא. הפרט החרדי מוקף בשלושה מעגלים קונצנטריים: המשפחתי, הקהילתי והציבורי. מעגלים אלה פועלים כולם על פי התפיסה השוללת גירושין – מה שיוצר תהליך דחייה רגשי ופיזי עמוק, אך מדורג. במעגל המשפחתי קיימת דחייה קונספטואלית של הגירושין לצד תמיכה מוחלטת בצרכים הפרקטיים של המתגרש. ברמה הקהילתית ניכרת דחייה רגשית כלפי המתגרש והתעלמות כללית ממצבו, לצד הפעלת מנגנוני צדקה ותמיכה ברמה הכלכלית והרגשית. גם מנגנוני-תמיכה אלה מפגינים דחייה חברתית כלפי הגירושין, לצד האדרת הערכים של עזרה הדדית, צדקה ותמיכה במוסד המשפחה. את הדחייה הקיצונית ביותר חווים המתגרשים במעגל הכלל-חברתי, בו אין התייחסות לפרט כאינדיבידואל אלא לתופעה בלבד, ועל כן הדחייה מצדו היא הבוטה והקיצונית ביותר. התייחסות זו מתבטאת בסנקציות חברתיות של דחייה רגשית, הרחקה גיאוגרפית, פיטורין ממקום העבודה, חסימת תחומי-תעסוקה, פגיעה באפשרויות החינוך של הילדים, ובעיקר פגיעה בשידוכים של בני המשפחה. המסקנה העיקרית של המחקר היא כי חרף הדחייה שהפרטים חשים בעקבות גירושיהם, הם בוחרים להמשיך לחיות בחיק העולם התרבותי שדוחה אותם. הבחירה לחרוג מהנורמה ולהישאר בתוכה בעת ובעונה אחת, יכולה ללמד לגבי תהליכים אחרים שמתרחשים בחברה החרדית, אשר בהם פרטים יוצאים מן הזרם המרכזי, עוברים לשוליו, אך מבקשים להישאר ולחיות בקרבו. כך בתופעת הנוער הנושר, בתופעת האנוסים החרדים ובתופעות השייכות לתת-התרבות המודרנית הנבנית בתוככי המרחב החרדי. ההבנה שקיום כזה הוא אפשרי, ואף מאפשר סיפוק לפרט החרדי, צריכה להוביל לחשיבה חדשה על מקומו של האחר בחברה החרדית, בפרספקטיבה חרדית ייחודית.

מגבלות המחקר, הצעות למחקר המשך והצעות יישומיות

מחקר זה, מעצם היותו מחקר-גישוש, לוקה במגבלות רבות. ראשית, לא נעשתה בו הפרדה בין מגדרים, מגזרים, קבוצות-גיל, אזורים גיאוגרפיים או קבוצות על רצף המודרנה. כל אלה

משתנים משמעותיים ביותר המעצבים את תופעת הגירושין, החוויה, משמעותה וההתמודדות עמה בכל אחת מתת-הקבוצות הללו. כמו כן, הבחירה של מרואיינים במחקר התבססה על אנשים חרדים שחוו גירושין ובחרו להישאר בתוך העולם החרדי. ישנה קבוצה אחרת שעוזבת את החברה החרדית עם הגירושין ורצוי מאוד להבין את התופעה באמצעות מחקר שיתמקד בקבוצה זו.

מאמר זה התמקד בנושא ההתמודדות האישית והחברתית עם הגירושין, אבל תופעת הגירושין נושאת בחובה מכלול רחב מאוד של נושאים ראויים לבדיקה, כמו הסיבות לגירושין בחברה החרדית, ההתמודדות של ילדים להורים גרושים בילדותם ובבגרותם, נישואין שניים של גרושים במגזר החרדי, הליך הגירושין החרדיים בבית הדין, ועוד. בנוסף, מערך המחקר האיכותני מאפשר לגלות ולהבין את החוויה ומשמעותה מזווית הראייה של הפרטים החווים את התופעה, אך מקשה ביותר על הכללה לגבי החברה. ראוי ונכון ליצור שאלונים שיותאמו מבחינה תרבותית ולבחון את הסוגיה גם באמצעות מערכי-מחקר כמותניים.

למחקר זה יכולות להיות גם תובנות יישומיות למערכת הטיפול הפועלת בציבור החרדי. תובנות אלו מובחנות במספר רמות: ברמת הפרט חשוב למטפל להיות מודע וקשוב לתהליכים העוברים על הפרט, לעזור לו לעבור את תהליכי ההעצמה והאינדיבידואליזם ובעיקר להכיל את הדואליות של המטופל. ברמת המטפל: חשוב מאוד להתוות את הטיפול בפרט החרדי באמצעות כלים תרבותיים המותאמים לתפיסה אשר בה הוא חי. למרות שתפיסות טיפוליות תבקשנה לעורר מודעות ושינוי תפיסתי, יש להבין ולאמץ את התפיסות התרבותיות שאתן המטופל נאלץ להתמודד. ברמת המערך הטיפולי, רצוי להכשיר מטפלים תוך-קהילתיים ברמת מקצועיות אקדמית, לשם יצירת מתווה טיפולי מותאם-תרבות, ולהימנע מהמציאות הנוכחית המותירה את השדה הטיפולי החרדי פרוץ ברובו ובלתי-מוכשר מבחינה מקצועית.

מקורות

אלאור, ת' 1992. **משכילות ובורות**. תל אביב: עם עובד.

אלאור, ת' ונריה, ע' 2003. "המשוטט החרדי": צריכת זמן ומרחב בקרב האוכלוסייה החרדית בירושלים. בתוך סיון, ע' וקפלן ק' (עורכים), **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?** (195-171). ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.

בארט, ע' 2012. **מתח ושניות: אפיוני ההבניה החברתית של גירושין בחברה החרדית**. חיפה: אוניברסיטת חיפה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה.

בן סימון-פריש, א' 2001. **אמהות גרושות חרדיות וחילוניות: רמת השחיקה הנפשית שלהן ותפיסתן את יחס החברה והמשפחה כלפיהן**. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך.

בר-און, ה' 2005. האישה החרדית המשכלת. **חמדת 2**: 174-183.

ברון, מ' 1998. **הקשר בין מערכת יחסים לבין תחושת ערך עצמי בקרב נשים חרדיות בישראל**.
רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך.

ברנדמן, נ' 2010. **מעריך חייהן של נשים חרדיות: מעריך פנומנולוגי**. רמת-גן: אוניברסיטת בר-
אילן, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך.

גומבו, ר' ושוורץ, ש' (1989). **מערכת הערכים של צעירות דתיות-חרדיות בפרספקטיבה
השוואתית**. **מגמות לב**: 360-332.

גונן, ע' 2005. **בין לימוד תורה לפרנסה: חברת לומדים ומתפרנסים בלונדון**. ירושלים: מכון
פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

דברים, כד, 1.

דהאן, נ' 2004. **מפגש בין-תרבותי: תכנית ניסיונית של האוניברסיטה העברית בירושלים
להכשרת נשים חרדיות לעבודה סוציאלית**. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים,
חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה 2013. **שנתון סטטיסטי לישראל 2013**. אוחר מתוך:
http://www.cbs.gov.il/shnaton64/st03_01.pdf

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה 2011. **הסקר החברתי 2009: דתיות ומשפחה**. אוחר מתוך:
http://www.cbs.gov.il/publications11/seker_hevrati09/pdf/h_print.pdf

זיכרמן, ח' וכהנר, ל' 2012. **חרדיות מודרנית: מעמד בניינים חרדי בישראל**. ירושלים: המכון
הישראלי לדמוקרטיה.

חושן, מ' קורח, מ' ובורנשטיין, ש' 2007. **העצמת משפחות חד-הוריות במגזר החרדי**.
ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.

כהנר, ל' 2009. **התפתחות המבנה המרחב וההיררכיה של האוכלוסייה החרדית בישראל**.
חיפה: אוניברסיטת חיפה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה.

לופן, י' 2003. **מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים**. ירושלים: מכון
פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

מלאכי, ב, 13-14.

פרידמן, מ' 1991. **החברה החרדית**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

פרידמן, מ' 1995. **האישה החרדית**. בתוך: עצמון, י' (עורכת), **אשנב לחייהן של נשים בחברות
יהודיות: קובץ מחקרים בין תחומי (273-290)**. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

פרישמן, ב' 1979. **עמדות של בנות חרדיות וחילוניות בדבר נישואין, הריון ולידה**. **חברה ורווחה
ב (1): 64-70**.

- צבר בן-יהושע, נ' 1990. **המחקר האיכותי בהוראה ובלמידה**. תל אביב: מודן.
- קליין-בארט, ע' 2002. **הסתגלותם האישית והחברתית של ילדים להורים גרושים מרקע חרדי וחילוני**. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך.
- קפלן, ק' 2007. **בסוד השיח החרדי**. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
- קפלן, ק' 2003. חקר החברה החרדית בישראל: מאפיינים, הישגים ואתגרים. בתוך: סיון, ע' וקפלן, ק' (עורכים), **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?** (224-277). ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- רותם, י' 1992. **אחות רחוקה**. ישראל: סטימצקי.
- שיק, א' 1993. **למה להתגרש?** בני ברק: קרן הדפסה והפצה לספרי חסידות ברסלב.
- שלהב, י' 1991. **עיירה בכרך: גיאוגרפיה של התבדלות והשלמה**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- שקדי, א' 2003. **מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני: תיאוריה ויישום**. תל אביב: הוצאת רמות.
- שרת, ר' 1996. **משחקהן המובנים והחופשיים של בנות גן חרדי**. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך.
- Amato, P. R. 2000. The Consequences of Divorce for Adults and Children. *Journal of Marriage and the Family* 62: 1269-1287.
- Amato, P. R. 2010. Research on Divorce: Continuing Trends and New Development. *Journal of Marriage and Family* 7: 650-666 .
- Amato, P. R. & Hohmann-Marriott, B. 2007. A Comparison of High- and Low-distress Marriages that End in Divorce. *Journal of Marriage and Family* 69: 621-638.
- Amato, P. R. & Previti, D. 2003. People's Reasons for Divorcing. *Journal of Family Issues* 24: 602-626.
- Bulka, R. P. 1986. *Jewish Marriage*. New York: Ktav.
- Call, V. R. A. & Heaton, T. B. 1997. Religious Influence on Marital Stability. *Journal for the Scientific Study of Religion* 36(3): 382-392 .

- Christensen, T. M. & Brooks, M. C. 2001. Adult Children of Divorce and Intimate Relationships: A Review of Literature. *The Family Journal* 9(3): 289-294.
- Cohen, A. B. & Hill, P. C. 2007. Religion as Culture: Religious Individualism and Collectivism among American Catholics, Jews and Protestants. *Journal of Personality* 75(4): 709-743.
- Cohen, O. & Savaya, R. 1997. "Broken glass": The Divorce Woman in Moslem Arab Society in Israel. *Family Process* 36(3): 225-245.
- Cohen, O. & Savaya, R. 2003. Reasons for Divorce among Muslim Arabs in Israel. *European Societies* 5(3): 303-325.
- Creswell, J. W. 1998. *Quality Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Traditions*. Thousands Oaks CA: Sage.
- Denzin, N. K. & Lincoln, Y. S. 2000. Introduction. In: Denzin, N. K. & Lincoln, Y. S. (eds.), *Handbook of Qualitative Research* (1-36). Thousands Oaks, CA: Sage.
- Diener, E. Gohm, C. L. Suh, E. & Oishi, S. 2000. Similarity of the Relations between Marital Status and Subjective Well-being across Cultures. *Journal of Cross Cultural Psychology* 31(4): 419-436.
- Dong, Q. Wang, Y. & Ollendick, T. H. 2002. Consequences of Divorce on the Adjustment of Children in China. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology* 31(1): 101-110.
- Gohm, C. L. Oishi, S. Darlington, J. & Diener, E. 1998. Culture, Parental Conflict, Parental Marital Status and the Subjective Well-being of Young Adults. *Journal of Marriage and the Family* 60: 319-334.
- Gonzalez, H. A. 1999. Pastors' Theological Perspective on Divorce and Remarriage: Qualitative Study. *Journal of Divorce and Remarriage* 31(1/2): 141-159.
- Herz, F. M. & Rosen, E. J. 1982. Jewish Families. In: McGoldrick M. & Giordano J. (eds.), *Ethnicity and Family Therapy*. New York: Guilford Press.

- Hofstede, G. 1980. *Culture's Consequences*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Hofstede, G. 1983. The Cultural Relativity of Organizational Practices and Theories. *Journal of International Business Studies* 14(2): 75-89.
- Jenkins, K. E. 2010. In Concert and Alone: Divorce and Congregational Experience. *Journal for the Scientific Study of Religion* 49(2): 278-292 .
- Kelly, J. B. 2000. Children's Adjustment in Conflicted Marriage and Divorce: A Decade Review of Research. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry* 39(8): 963-973.
- Kim, H. S. Sherman, D. K. & Taylor, S. E. 2008. Culture and Social Support. *American Psychologist* 63(6): 518-526.
- Kulik, L. & Klein, D. 2010. Swimming against the Tide: Characteristics of Muslim-arab Women in Israel who Initiated Divorce. *Journal of Community Psychology* 38(7): 918-931.
- Moustakas, C. 1994. *Phenomenological Research Methods*. Thousands Oaks CA: Sage.
- Myers, S. M. 2006. Religious Homogamy and Marital Quality: Historical and Generational Patterns 1980-1997. *Journal of Marriage and Family* 68(2): 292-304.
- Ono, H. 2006. *Divorce in Japan Why It Happens? Why It Doesn't?*. Presented at the Social Capital Foundation Conference. Brussels.
- Oyserman, D. Coon, H. M. & Kemmelmeier, M. 2002. Rethinking Individualism and Collectivism: Evaluation of Theoretical Assumptions and Meta-analysis. *Psychological Bulletin* 128(4): 3-72.
- Oyserman, D. & Lee, S. W. S. 2008. Does Culture Influence What and How We Think? Effects of Priming Individualism and Collectivism. *Psychological Bulletin* 134: 311-342.

- Ribner, D. S. 1983. *Divorce in the Traditional Jewish Community*. New York: Columbia University.
- Ripley, J. S. Worthinton, E. L. Bromley, D. & Kemper, S. D. 2005. Covenantal and Contractual Values in Marriage: Marital Values Orientation toward Wedlock or Self Actualization (Marital Vows) Scale. *Personal Relationships* 12: 317-336.
- Rosenthal, M. K. & Roer-Stier, D. 2006. "What Sort of an Adult Would You Like Your Child to Be?": Mothers' Developmental Goals in Different Cultural Communities in Israel. *International Journal of Behavioral Development* 30(6): 517-528.
- Sampson, E. E. 2000. Reinterpreting Individualism and Collectivism: Their Religious Roots and Monologic Versus Dialogic Person-other Relationship. *American Psychologist* 55(12): 1425-1432.
- Schovanec, B. & Lee, C. 2001. Culture and Divorce: The Relationship of Values and Attitudes in a Protestant Sample. *Journal of Divorce and Remarriage* 36(1/2): 159-177.
- Spinelli, E. 1989. *The Interpreted World: An Introduction to Phenomenological Psychology*. Thousands Oaks CA: Sage.
- Sullivan, P. L. 2005. Culture, Divorce, and Family Mediation in Hong Kong. *Family Court Review* 43: 109-123.
- Thornton, A. 1985. Changing Attitude toward Separation and Divorce: Causes and Consequences. *American Journal of Sociology* 90: 856-872.
- Thornton, A. & Cunningham, M. 2005. The Influences of Parents' and Offsprings' Experience with Cohabitation, Marriage, and Divorce on Attitudes toward Divorce in Young Adulthood. *Journal of Divorce and Remarriage* 44(1/2): 119-144 .

- Triandis, H. C. (1995). *Individualism and Collectivism*. Boulder, CO: Westview Press.
- Triandis, H. C. 2001. Individualism-Collectivism and Personality. *Journal of Personality* 69(6): 907-922 .
- Triandis, H. C. Bontempo, R. Villareal, M. J. Asai, M. & Lucca, N. 1988. Individualism and Collectivism: Cross-cultural Perspectives on Self-ingroup Relationships. *Journal of Personality and Social Psychology* 54(2): 323-338.
- Walfisch, S. 2009. Men who Refuse to Grant a Religious Divorce: Characteristics, Motivation and Ways of Contending with the Issue. *A Journal of Jewish Women's Studies and Gender Issues* 18: 187-205 .
- Yodanis, C. 2005. Divorce Culture and Marital Gender Equality: A Cross National Study. *Gender & Society* 19(5): 644-659.